

ЗАТ ЕСІМНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРЫ

Ермекбаева Гулжан Саулет қызы

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

Гуманитар пәндер факультеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының студенті

Ғылыми жетекші: Гулжан Азизбековна Анарбекова

Аннотация: Мақалада зат есімнің грамматикалық категориялардың ішінде көптік, тәуелдік, септік категорияларының білдіретін мәндері заттық мағынамен байланысты болғандықтан, олардың көрсеткіштері өзі жалғанатын сөздерге заттық мән үстейтіндіктен, зат есімнің түрлену жүйесіне көптік, тәуелдік, септік категориялары жайлы айтылады.

Кілтті сөздер: лексикалық тәсіл, ғалымдар көрсетіп, морфологиялық формалар, эр қилы экспрессивтік.

Annotation: The article describes plural, dependent, and adverbial categories of nouns in the system of noun transformation, since the meaning of plural, dependent, and adverbial categories of nouns are related to substantive meaning, and their indicators add substantive meaning to the words they are connected to.

Key words: lexical approach, morphological forms shown by scientists, masculine expressiveness.

Сонымен бірге зат есімнің кейбір топтары предикаттық қызметте атқаратындықтан, жіктік жалғау адамға байланысты есімдерге жалғанады. Демек, зат есім сөйлемде баяндауыш болғанда, жіктік жалғауын қабылдайды. Көптік мағына заттың санымен байланысты, бірақ заттың санын дәл атамайды, тек қана заттың саны көп екенін білуге болады. Ал заттың санын дәл көрсету қажет жағдайларда сан есім қолданылады. Мысалы, *елу кітап, отыз студент дегенде кітаптың да, студенттің де саны белгілі, ал кітаптар, студенттер* дегенде тек қана заттың көптігін ұғуға болады, бірақ саны анық емес.

Тілімізде заттың санын дәл атауды қажет етпейтін, бірақ көптік ұғым берілетін жағдайлар көп кездеседі. Мысалы, *қымыз, көбелек, қоян, бидай* т.б. Бұл сөздер ешбір қосымшасыз-ақ санауға келмейтін заттардың аты ретінде көптік ұғымды білдіреді. Немесе бірталай адам, қыруар мал дегенде зат есімнің алдында келіп, қосымшасыз анықтауыш болып тұрған бірталай, қыруар сөздері көптік ұғым жасап тұр. Ал жидектер, гүлдер дегенде -тер, -дер жалғаулары көптік мағынаны білдіреді.

Көптік ұғымның ғылымда танылып жүрген берілу жолдары мынадай:

а) Көптік ұғымды сөздің тікелей өз лексикалық мағынасы арқылы білдіру лексикалық тәсіл деп аталады.

Тілімізде лексикалық тәсіл мен көптік ұғымды білдіретін сөздер тобы бірнешеу:

- әр қилы жәндіктер, аң, хайуанат атаулары (көбелек, қоңыз, түлкі т.б.).

- өсімдік аттары (арпа, сұлы, жусан т.б.).

- адамның ішкі құбылыстарының, дүниедегі сын-сипаттардың, іс-әрекеттердің, күй-жайлардың аттары (ермек, қуаныш, ізгілікт.б.).

ә) Көптік мағынаның сөз тіркесі арқылы берілу жолы синтаксистік тәсіл деп аталады. Мысалы, жиырма үй, сексен трактор, тау-тау астық, бірталай жыл т.б.

Ал мұны С.Исаев «сан есімдер, сандық мәні бар сөздер, қайталама қос сөздер зат атауының алдынан келіп, оны анықтап тұрса, ол зат біреу емес, бірнешеу (көп) екенін түсінеміз», - дей келіп, көптік мағынаның осылайша берілуін аналитикалық тәсіл деп атаған.

б) Көптік мағынаның сөздерге тиісті қосымшалар қосылу арқылы берілу жолы морфологиялық тәсіл деп аталады.

Сөзге жалғанғанда көптік ұғым беретін қосымшалардың ғалымдар көрсетіп жүрген үш-төрт түрі кездеседі:

- сондай-ақ *біз, сіз, көз, егіз* деген сөздердің құрамында кездесетін -з, (-ыз, -із) формалары да көптік мағынаны білдіреді деп есептеледі. Бірақ бұл қосымшалар «әуелде көптік жалғау емес, жұп, егіз, екеу болып келетін заттардың (дене мүшелерінің) аттарына жалғанатын қосымша болған».

- 1-жақ жіктік жалғау тұлғасы -қ, -к қосымшасы ерте кезде көптік мағынаны білдіретін морфологиялық формалардың бірі болған деп есептеледі (біз болдық, келдік т.б.).

-қазіргі тілімізде көптік мағынаны білдіретін негізгі морфологиялық формалар (-лер, -дар, -дер, -тар, -тер). Сондықтан бұл форма заңды түрде көптік жалғау деп саналады.

Бірақ көптік жалғау сөзге жалғанған кезде көптіктен басқа да стильдік мән үстейді. Мысалы, *Үй маңындағы ағаштар ерекше бір шеберлік пен егіліпті. (Ғ.Мұстафин)*. Осы сөйлемдегі ағаштар нақты ағаштың санын емес, осы сөз арқылы аталатын заттардың тобын, жинағын, яғни үй айналасына отырғызылған ағаштарды жалпылап тұр.

Көптік жалғау 2-жақта жіктік жалғаумен келгенде ғана сөз байланыстыруға қатысады екен: *сендер студентсіңдер, сіздер студентсіздер* т.б.

Тәуелдік категориясының мағынасы тәуелдік жалғаулары арқылы беріледі, яғни тәуелдік жалғауы грамматикалық мағынасы жағынан ең алдымен тәуелдік мағынаны, екіншіден, сол тәуелдік мағынаны белгілі жаққа байланысты жекеше, көпше түрде білдіреді:

1-жақ: -ым, -ім, (кітаб-ым, іні-м)-м; -ымыз, -іміз,-мыз, -міз (кітаб-ымыз, іні-міз)

2-жақ: анайы-ың, -ің,-ң (кітаб-ың, іні-ң); (-лар.-дар, -тар)-ың (-лер,-дер, -тер)-ің

сыпайы-ыңыз, -іңіз, -ңыз.-ңіз. (кітаб-ыңыз,іні-ңіз); (кітаптар-ың,інілер-ің) (-лар,-дар,-тар)-ыңыз (-лер,-дер,-тер)-іңіз (кітаптар-ыңыз,інілер-іңіз)

3-жақ: -ы,-і,-сы,~сі {кітаб-ы, іні-сі}

(-лар.-дар, -тар)-ы (-лер,-дер,-тер)-і (кітаптар-ы, інілер-і)

Сонымен бірге тілімізде тәуелдеудің оңаша және ортақ түрі қалыптасқан Бұл-«тәуелденетін заттың (заттардың) бір я бірнеше затқа, адамға тән екенін білдірумен байланысты». Егер бір я бірнеше зат бір адамға (затқа) меншікті болса, тәуелдіктің бұл түрі *оңаша тәуелдеу* деп аталады. Мысалы, менің дәптерім, дәптерлерім.

Жекеше: Менің жиен-ім, дәптер-ім
сенің жиен-ің, дәптер-ің
сіздің жиен-іңіз,дәптер-іңіз
оның жиен-і, дәптер-і

Көпше: жиен-дер-ім, дәптер-лер-ім
жиен-дер-ің, дәптер-лер-ің
жиен-дер-іңіз, дәптер-лер-іңіз
жиен-дер-і, дәптер-лер-і

Егер бір я бірнеше зат біреу емес, бірнеше адамға (затқа) меншікті болса, тәуелдіктің бұл түрі *ортақ тәуелдеу* деп аталады. Мысалы: біздің дәптеріміз, дәптерлеріміз.

Жекеше: біздің жиен-іміз, дәптер-іміз
сендердің жиен-дер-ің, дәптер-лер-ің
сіздердің жиен-дер-іңіз,дәптер-лер-іңіз.

Олардың жиен-дер-і, дәптер-лер-і.

Тәуелдік жалғаулы сөз сөйлемде үнемі ілік септіктегі сөзбен тіркесте қолданылады. Мысалы, *ауылдың баласы, университеттің студенті, аттың тұяғы ,теңіздің балығы* т.б. Осы тіркестердегі сөздер «жай ғана көпше жиен-дер-іміз, дәптер-лер-іміз жиен-дер-ің, дәптер-лер-ің жиен-дер-іңіз, дәптер-лер-іңіз тіркесе салмаған, бір-біріне ілгешектене байланысқан», яғни ауылдың, университеттің, аттың, теңіздің деген ілік септіктегі сөздер өздерінен кейінгі сөздердің тәуелдік жалғауында тұруын талап етсе, ал тәуелдік жалғаулы сөз өзінің алдындағы сөздің ілік септікте тұруын керек етеді.Сөздердің осылайша, яғни бірінші сыңары ілік септік жалғауда, екінші сыңары тәуелдік жалғауда келіп, байланысуы ғылымда *матасу* деп аталады.

Сонымен бірге тәуелдік жалғау «қосымша эмоциялық-экспрессивтік райды я мәнді білдірерліктей де міндет атқарады. Мысалы, **айым, күнім, әкем, көкем, құлыным, қарағым** секілді формалар тыңдаушы адамның сезіміне әр алуан эмоциялық ықпал жасап, әр қилы экспрессивтік әсер ететіні аян». Мысалы, Ағам Шоқан, менікі адал ниет. Айтып тұрғаның, рас па, **жаным?**(С.Бақбергенов.) **Құлыным-ау**, босқа шөлдейсің ғой,-деді әжесі.

Осы сөйлемдердегі **қалқам, жаным, құлыным** сөздерінің құрамындағы -м,-ым тұлғалары бұрын тәуелдік жалғауы болған деп есептеледі.

Зат есімнің септік категориясы - сөйлемдегі сөздердің бір-бірімен қарым-қатынасын, байланысын қамтамасыз ететін категория. Септік категориясының мағынасы септік жалғаулар арқылы беріледі. Ал сөйлемдегі сөздердің қарым-қатынасы, байланысы түрліше болып келетін күрделі құбылыс.

Пайдаланатан негізгі әдебиеттер:

1. Бектұров Ш.К.. Қазақ тілі. (синтаксис), Алматы. 2006.
2. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы. 1992.
3. Қазақ тілі грамматикасы. Астана, 2002.
4. Қараев М.Ә. Қазақ тілі (*фонетика, лексика, морфология, синтаксис*). Алматы. 1993
5. Оразов М. Көмекші сөздер. 1-2 кітап. Ташкент.1997.